

GEOMETRIA KRZYŻA — SUMIENIEM KOSMOSU

*Najdoskonalszy porządek panował we Mnie*¹.

Sredniowieczni teologowie w swoich wielostronnych analizach nie mogli pominąć Kosmosu, który dla nich był Chustą Weroniki z odbitym na nim obliczem Boga². Z tych też przyczyn w ówczesnym piśmiennictwie także teologicznym nierzadko znaleźć można takie tytuły jak: *de rerum natura*, *de universo*, *de mundo*, *de imagine mundi*, *de philosophia mundi*, *de divisione naturae*, *de mundi universitate*³. Bóg w tych traktatach określany był jako *Summus Artifex*, *Deus Faber*, *Fabricator mundi*, *Conditor*, *Opifex*, *Aedificator*, *Geometra*, *Genitor*, *Architectus*, prezentowana zaś tam doskonała harmonia Kosmosu była hymnem pochwalnym na cześć Najwyższego Artysty⁴. *Universum* rozumiane było jako dzieło sztuki, manifestujące boski porządek i doskonale piękno. Takie opinie głosili między innymi: św. Bonawentura, Roger Bacon, Robert Grosseteste, a przede wszystkim przedstawiciele Szkoły w Chartres⁵.

Grzech popełniony przez Pierwszego człowieka dotknął nie tylko jego samego, lecz wprowadził dysharmonię w pierwotny ład całego *Universum*. Wskazują na to słowa św. Pawła w Liście do Rzymian 8, 20-22: Stworzenie bowiem poddane jest próżności nie dobrowolnie, ale dla tego, który je poddał, w nadziei, że i samo stworzenie będzie oswobodzone z niewoli skażenia na wolność chwały synów Bożych. Wiemy bowiem, że wszelkie stworzenie wzdycha i jak rodząca boleje aż dotychczas. Dlatego też św. Marek zapisał w Ewangelii 16, 15: *Idąc na cały świat, opowiadajcie ewangelię wszelkiemu stworzeniu*. W tradycji gnostycznej Kosmos po upadku człowieka stawał się coraz bardziej odbóstwiony i wypełniał się demonami⁶. Ziemia była nieczysta, gdyż — jak

¹ Są to słowa Mądrości Przedwiecznej z dzieła H. Suzo, *Księga Mądrości Przedwiecznej*, przeł. W. Szymona, Poznań 1983, s. 84. 2. N. M. Wildiers, *Obraz świata a teologia od średniowiecza do dzisiaj*, przeł. J. Doktor, Warszawa 1985, s. 71.

³ Wildiers, dz. cyt., s. 40.

⁴ Tamże, s. 50.

⁵ Por. Y.-M. Congar, *Le Thème de Dieu-Créateur et les explications de L'Hexaméron dans la tradition chrétienne*, w: *L'Homme devant Dieu. Mélanges offerts au Père Henri de Lubac*, t. I, Paris 1963, s. 206.

⁶ G. Quispel, *Gnoza*, przeł. B. Kita, Warszawa 1988, s. 77.

pisze św. Jan Złotousty — *nad nią unosił się dym i zapach i wszystkie inne nieczystości z ofiar pogańskich*⁷. Także człowiek zgubił swoje właściwe miejsce w *Universum*. Aby zatem zrozumieć tak częste sięganie do Krzyża w przywracaniu pierwotnej harmonii *Universum*, należy sobie uświadomić, że dla ludzi Średniowiecza istniała nierozzerwalna więź między Makrokosmosem i Mikrokosmosem. Obydwa światy stanowiły wszelkie stworzenie⁸.

Krzyż wobec Wszechświata spełniał przede wszystkim funkcję porządkującą i oczyszczającą. W tym też celu, według wielu opinii Ojców Kościoła i teologów średniowiecza, Krzyż — Drzewo kosmiczne — zatknięty został pośrodku ziemi. Najbardziej adekwatnym tekstem dla tej kwestii jest Psalm 73, 12: *Deus autem rex noster ante saecula, operatus est salutem in medio terrae*. W cywilizacjach Bliskiego Wschodu wyjątkowo żywa była idea Drzewa kosmicznego, za które uważane było nierzadko drzewo rajskie. Drzewo kosmiczne służyło nie tylko dla zobrazowania Kosmosu jako takiego, lecz symbolizowało także tajemnicę życia, nieśmiertelność i prawdę⁹. Rozumiane jako oś świata, lokalizowane było pośrodku świata, ziemi i raju. W Starym Testamencie zachowało się kilka wizji drzewa kosmicznego. Jedną z nich zawiera Księga Ezechiela 17, 22-23: *I wezmę je ze rdzenia cedru wysokiego i położę; z wierzchołka gałązek jego młodą ułamię i zasadzę na górze wysokiej i wyniosłej. Na górze wysokiej izraelskiej wszczepię ją, a wypuści gałązki i uczyni owoc, i będzie cedrem wielkim; i będzie mieszkać pod nim wszelkie ptactwo i wszystko co lata pod cieniem gałęzi jego gnieździć się będzie*. Kolejnym źródłem jest Księga Daniela 4, 7-9: *Widziałem, a oto drzewo wpośród ziemi, a wysokość jego niezmierna. Wielkie drzewo i mocne, wysokość jego dosięgająca nieba, a widoczne było aż do granic wszytkiej ziemi. Liście jego bardzo piękne, a owoc jego obfity, i pokarm dla wszystkich na nim. Wspomniane wyżej prorocтва, uznane za mesjańskie, odnoszone były przez egzegetów do Drzewa Krzyża, który — według tradycji — wykonany został z drzewa rajskiego. Pisał o tym między innymi Jan Damasceński w *Wykładzie wiary prawdziwej*: *Prototypem drogocennego krzyża było „drzewo życia”, które Bóg zasadził w raju*¹⁰. Według jednej ze*

⁷ Św. Jan Złotousty, *Dwadzieścia homilii i mów*, przeł. T. Sinko, Kraków 1947, s. 164.

⁸ Por. M. Murdziałek, *Der Mensch als Abbild des Kosmos*, *Miscellanea Medievalia* 8 (1971), s. 35-75.

⁹ M. Eliade, *Das Heilige und das Profane. Vom Wesen des Religiösen*, Hamburg 1957, s. 88.

¹⁰ Jan Damasceński, *Wykład wiary prawdziwej*, cyt. za: *Ojcowie żywi*, t. IV, red. M. Starowieyski, Kraków 1982, s. 392.

średniowiecznych legend, Set, syn Adama, posadził na grobie Prarodzica na Golgocie przyniesione z raju nasienie figi, które wyrosło w potężne drzewo. Z niego właśnie miano wyciosać Krzyż dla Chrystusa ¹¹.

Inne tradycje informują, z jakich gatunków drzew został wykonany Krzyż. Spośród wielu tekstów na uwagę zasługuje przekaz z XIV wieku z odpowiednimi implikacjami symbolicznymi ¹²: Na krzyż złożyły się palma, cedr, cyprys i oliwka; Podparcie dla stóp dał cedr, pionowy słup cyprys, oliwka dała oparcie na głowę, palma ofiarowała ramiona; Dlatego cedr jest figurą wiary, cyprys nadziei, miłość oznacza oliwka, na szczęśliwy koniec wskazuje dobra palma (Rys. 1, s. 127).

Na symboliczne treści Krzyża składałyby się zatem także znaczenia alegoryczne poszczególnych drzew ¹³. *Truncus* — pionowy słup Krzyża, wkopany w ziemię, wykonany został z cyprysu. Drzewo to już w starożytności uważane było za święte, niezwykle trwałe i — według Pliniusza — poświęcano je bóstwom podziemi ¹⁴. W konwencji Żywego Krzyża, ramię wkopane w ziemię wyłamuje bramy Otchłani i wyzwala z niej Sprawiedliwych Starożytności, część zaś górna otwiera bramy Niebiańskiej Jerozolimy, zgodnie z tym, co pisał Rupert z Deutz, że Krzyż jest *clavis paradisi* ¹⁵.

Titulus wykonany został z świętego dla starożytności drzewa oliwnego. Opisuje to między innymi hiszpański poeta Aureliusz Prudencjusz w hymnie *Apotheosis* ¹⁶. Drzewo to symbolizowało

¹¹ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, przeł. J. Wierusz-Kowalski, Łódź 1993, s. 284; M. Lurker, *Der Baum in Glauben und Kunst unter besonderer Berücksichtigung der Werke des Hieronymus Bosch*, Baden-Baden-Strasbourg 1960, s. 114.

¹² *In cruce palma fuit, cedrus, cupressus, oliva; (Datque pedem cedrus, truncum cupressus, oliva) dat capiti tabulam, praebet duo brachiis palma; (Unde fidem cedrus, spem cupressus, sed amorem) signat oliva, bonum finem pia palma figurat.* Cyt. za: R. L. Füglistner, *Das lebende Kreuz. Ikonographische-ikonologische Untersuchung der Herkunft und Entwicklung einer spätmittelalterlichen Bildidee und ihrer Verwurzelung im Wort*, Einsiedeln-Zürich-Köln 1964, s. 207.

¹³ Symbolikę poszczególnych części drzewa krzyża omawia Jan Tauler w *Trzecim kazaniu o świętym Krzyżu*. Por. tenże, *Kazania*, przeł. W. Szymona, Poznań 1983, s. 456-459.

¹⁴ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przeł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990, s. 160.

¹⁵ Rupert Tuitiensis, *Liber de divinis officiis*, w: *Corpus Christianorum seu nova patrum collectio. Continuatio Medievalis*, VII, Turnholti 1967, s. 203.

¹⁶ Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Poezje*, przeł. M. Brożek, PSP, t. XLIII, Warszawa 1987, s. 94-95.

między innymi człowieka sprawiedliwego, naród wybrany, oliwa zaś wyciśnięta z niego służyła do namaszczenia głowy królów i kapłanów. Imię Chrystus oznacza namaszczonego¹⁷. Bliskość głowy Jezusa w stosunku do tej belki upoważniała do jej alegorycznej interpretacji. Podjął ją św. Jan Złotousty pisząc, że na wierzchołku Krzyża zaświeciło Słońce Sprawiedliwości¹⁸.

Słup Krzyża zakwitł ramionami palmy. Dla Babilończyków palma była drzewem łaski, przez Greków i Rzymian poświęcona Heliosowi. W symbolice chrześcijańskiej wskazywała między innymi na wszystko, co jest piękne i szlachetne, a przede wszystkim na nieśmiertelność. W przedstawieniach Żywego Krzyża prawe ramię koronuje personifikację Eklezji, a lewe uderza mieczem w głowę uosobienie Synagogi.

Wreszcie z twardego cedru wykonano *suppedaneum*¹⁹. Już w eposie o Gilgameszu cedr był drzewem świętym. W Starym Testamencie cedr — „chwała Libanu” — oznaczał nieśmiertelność, mądrość, człowieka sprawiedliwego²⁰. W symbolice Średniowiecza, opierając się na wspomnianym wyżej tekście Księgi Ezechiela 17, 22-23, przez cedr rozumiano samego Chrystusa²¹. Ta ostatnia belka miała szczególne znaczenie dla porządkowania kosmosu. Otóż w Kościele Wschodnim jest ona przedstawiana lekko skośnie, przy czym część skierowana ku górze niczym ramię wagi wskazuje na niebo, część zaś lewa wskazuje na świat podziemi, a właściwie na piekło²².

W wielu przedstawieniach plastycznych Ukrzyżowania *suppedaneum* pod stopami Chrystusa stanowiła personifikacja Ziemi analogicznie do podnóżka, o którym wspomina Izajasz 66, 1: Niebo stolicą moją, a ziemia podnóżkiem nóg moich. Była to zatem szczególnego rodzaju *Maiestas Domini crucifixi*²³, wskazująca na królewską godność Pana Kosmosu.

Krzyż zatknięty został na Golgocie. Do gór szczególnie ważnych dla przygotowania zbawienia należały: Synaj, Syjon, Moria

¹⁷ Tak podaje Raban Maur w traktacie *De laudibus S. Crucis: Christus namque Graece a chrismate est appellatus, hoc est, unctus*; PL 107, 151.

¹⁸ Św. Jan Złotousty, dz. cyt., s. 159.

¹⁹ Do tego fragmentu krzyża można odnieść wspomniane wcześniej prorocstwo z Księgi Ezechiela 17, 22-23; por. Pnp 1, 17.

²⁰ M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych* przeł. K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 30.

²¹ *Per cedrum intelligimus Christum*, Hugo ze Św. Wiktora; PL 177, 26.

²² Por. B. Dąb-Kalinowska, *Między Bizancjum a Zachodem. Ikony rosyjskie XVII-XIX wieku*, Warszawa 1990, s. 18.

²³ E. Grube, *Majestas und Crucifix. Zum Motiv des Suppedaneum*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 20 (1957), H. 3, s. 286.

i wreszcie Góra Golgoty, która rozumiana była jako *umbilicus mundi*²⁴. Pisali o tym między innymi Cyryl Jerozolimski²⁵ i św. Ambroży²⁶. W Jerozolimie ukazywano pielgrzymom miejsce określane jako *compas*, przyjmowane jako *umbilicus mundi*, z którego Stwórca zakreślił cyrklem okrąg *Universum*²⁷. W kosmografii mistycznej *umbilicus mundi* był miejscem przecięcia się kierunków wyznaczanych przez ramiona Krzyża. W ikonografii najważniejszym zaś miejscem na Krzyżu był punkt przecięcia się jego ramion. Szczególnie w krzyżach wpisanych w koło miejsce przecięcia się belek stanowiło punkt centralny i niezmienny, symbolizując w ten sposób niezmiennność Boga, który będąc sprawcą ruchu sam mu nie podlegał. Tam też spoczywała głowa Chrystusa. W tym uświęconym miejscu umieszczano często relikwie cząstki Krzyża w kryształach górskim, który miał wskazywać najprawdopodobniej na czystość i niewinność Chrystusa. Mniej ścisłym regułem dekoracji podlegały powierzchnie belek Krzyża czy ich zakończenia²⁸.

Zjawisko dzielenia przestrzeni znane było już w Księdze Rodzaju 13, 14-17, kiedy Bóg oddał Abrahamowi w posiadanie ziemię: Podnieś oczy twoje i spojrzysz z miejsca, na którym jesteś teraz, na północ i na południe, na wschód i na zachód. (...) Wstań a schodź

²⁴ Hildebert z Tours interpretuje symboliczne znaczenie jeszcze innych gór biblijnych: *Quod ut manifestius fiat, de multis montibus qui in sacra Scriptura leguntur quatuor tantum excipimus, qui quasi circumstant Ecclesiam militantem ab oriente et occidente, ab austro et aquilone. Et quia prius est quod carnale est, et postea quod spirituale, ab aquilone inchoamus. Sit itaque mons Gelboe ab aquilone; mons Samaria ab occidente; mons Armeniae ab austro; mons Israel ab oriente. Mons Gelboe sunt aerae potestates; mons Samariae, hypocritae tristes; mons Armeniae, veri pastores; mons Israel, sancti intercessores. Primus est mundus frigidus; secundus tepidus; tertius calidus; quartus lucidus; PL 171, 696. Por. Eliade, *Das Heilige und das Profane*, dz. cyt., s. 23-24; W. Müller, *Die heilige Stadt. Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Weltnabel*, Stuttgart 1961, s. 182-183.*

²⁵ Wyciągnął ręce na krzyżu, aby objąć nimi całą ziemię. Golgota bowiem jest środkiem ziemi. Cyryl Jerozolimski, *Katecheza 13*, w: *Katechezy*, PSP, t. IX, przeł. W. Kania, Warszawa 1973, s. 190.

²⁶ Co do umiejscowienia krzyża, to był on w środku, aby go wszyscy widzieli, lub, jak utrzymują Żydzi, stał on nad grobem Adama. Św. Ambroży, *Wykład Ewangelii według św. Łukasza*, PSP, t. XVI, przeł. W. Szoldrski, Warszawa 1977, s. 444-445.

²⁷ G. Henderson, *Wczesne średniowiecze*, przeł. P. Paszkiewicz, Warszawa 1984, s. 219.

²⁸ T. Dobrzeński, *Maiestas Domini w zabytkach polskich i obcych z Polską związanych*, Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie, XVII (1973), s. 73.

ziemię wzdłuż i wszerz, bo ją tobie dam²⁹. W Nowym Przymierzu rozpięte na Krzyżu w czterech kierunkach ramiona Chrystusa wytyczały granice Kosmosu; w ten sposób Krzyż stawał się znakiem oddziaływania śmierci Chrystusa na wszystkie strony świata³⁰. Należy tu przywołać przede wszystkim słowa św. Pawła z Listu do Efezjan 3, 18-19, w których Krzyż streszcza przestrzeń *Universum*: (...) żebyście zdołali pojąć z wszystkimi świętymi, jaka jest szerokość i długość, i wysokość, i głębokość, poznać także miłość Chrystusową, przewyższającą wiedzę. Tekst ten doczekał się wielu komentarzy, w których podkreślano myśl nie tylko o ugruntowaniu granic stworzenia we wspomnianych strefach, lecz także ideę jedności, gdyż Krzyż łączył to, co jest w górze, z tym, co jest na dole, i zespałał składniki z prawa i z lewa³¹. Dla św. Augustyna, Szerokość, Długość, Wysokość i Głębokość — to był sam Krzyż. Belka poprzeczna z rozpiętymi na niej rękami była jego Szerokością, Długością była część słupa od ziemi do szerokości z wiszącym ciałem od ramion do dołu; wysokość mierzono od skrzyżowania belek w górę aż do końca i na tej części spoczywała głowa Chrystusa; i wreszcie Głębokość stanowił fragment słupa, wkopany w ziemię. Cały świat — to były jego cztery

²⁹ Por. także Rdz 2, 10; A. Rickert, *Über Kreuz und Schrägkreuz als Figuren im Raum*, Symbolon 6 (1968), s. 67.

³⁰ W ikonografii chrześcijańskiej znane są malarskie dekoracje sklepień kościołów, na których w centrum koncentrycznie ułożonych gwiazd widnieje znak krzyża. Już z samej Rawenny można przytoczyć dwa przykłady: sklepienie w Mauzoleum Galli Placydy z V wieku; w bazylice S. Apolinare in Classe z VI wieku; podobne wyobrażenie z V wieku znajduje się w wiejskim kościele w Casanarello w Apulii we Włoszech. Z VI wieku pochodzi gwiazdzisty monogram Chrystusa na tarczy (*clipeus*), podtrzymywany przez aniołów, a wykonany w mozaice na sklepieniu Kaplicy arcybiskupiej w Rawennie. Okrągły *clipeus* w świecie antycznym uchodził za obraz Kosmosu — *imago mundi*. Obraz ten wynikał z wyobrażenia sobie kosmosu w starożytnym Wschodzie. Egipski dysk solarny został przekształcony w przedstawienie koła świata, w którym umieszczono bóstwo, następnie władcę ziemskiego, potem apoteozowanego zmarłego człowieka, w końcu w chrześcijaństwie Chrystusa kosmokratora. Por. T. Dobrzeńcki, *Maiestas Domini w zabytkach polskich i obcych z Polską związanych*, cz. II, Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie, XVIII (1974), s. 272-275; V. H. Elbern, *Species crucis — forma quadrata mundi. Die Kreuzigungsdarstellung am fränkischen Kasten von Werden, Westfalen*, 44 (1966), H. 3, s. 179. W architekturze świątyni romańskiej i gotyckiej sklepienie — symbol nieba, dzielone było przecinającymi się żebrami, które komponowały się w różnorodne formy krzyża.

³¹ Grzegorz z Nysy. *Wielka katecheza*, cyt. za: *Ojcowie żywi*, t. IV, red. M. Starowieyski, Kraków 1982, s. 192. W podobny sposób komentowano podzielenie całodziennej tuniki Chrystusa przez żołnierzy podczas krzyżowania.

główne kierunki, które św. Augustyn łączył z imieniem pierwszego człowieka. ADAM: Ponieważ i sam Adam (kiedyś już o tym mówiłem) oznacza w języku greckim okrąg ziemi. Są bowiem cztery litery A, D, A, M. Jak mówią Grecy, cztery strony świata na początku mają cztery litery, *Anatole*, co oznacza wschód, *Dysis*, czyli zachód, *Arkton*, to jest północ; i *Mesembrion*, to jest południe. Te cztery litery tworzą imię Adam³². Taką interpretację Kosmosu podjął Kasjodor, a szerzej rozwinął opat klasztoru w Fuldzie, Hraban Maur w traktacie *De laudibus sanctae crucis*³³. W apokryficznej Księdze Henocha słowiańskiej z IX wieku, Bóg powiada: I ja dałem mu imię składające się z czterech liter — czterech stron świata: *Anatole* (Wschód), *Dysis* (Zachód), *Arktos* (Północ), *Mesembria* (Południe). I ja wyznaczyłem dla niego cztery specjalne gwiazdy, i nazwałem je imieniem Adam³⁴. Dla św. Grzegorza z Nysy, Krzyż był widzialnym symbolem czterech głównych kierunków zasięgu *Uniwersum* i jego jedności w Chrystusie. Św. Augustyn w symboli czterech widzialnych kierunków świata włączył cztery niewidzialne wymiary ludzkiej duszy w jej zdolności do miłości³⁵. Było to zatem wyeksponowanie trójwymiarowego, kosmologicznego oddziaływania Krzyża. Dla nawróconego w IV wieku z pogaństwa Firmikusa Maternusa, Drzewo Krzyża podtrzymywało niebiosa, umacniało fundamenty Ziemi, tych zaś, którzy przyłgnęli do niego, prowadziło do życia³⁶. W Średniowieczu powszechnie rozumiano Krzyż jako drabinę wspartą o ziemię, a dotykającą ramionami nieba. Po jej sześciu alegorycznych stopniach wstępował do nieba Chrystus³⁷.

Znany jest w ikonografii chrześcijańskiej tzw. *crux decussata*

³² Augustyn, *De doctrina christiana. O nauce chrześcijańskiej*, przeł. J. Sulowski, Warszawa 1989, s. 115, 117; tenże, *Objaśnienia Psalmów*, PSP, t. XL, przeł. J. Sulowski, Warszawa 1986, s. 277-278.

³³ *Ipsae etiam per nomen Adam, quo quatuor plagas orbis persignatas habet, potestatis suae, qua dominatur in toto orbe terrarum, nobis dedit indicium. Nam anatole, dysis, arctos et mesembria, quatuor mundi partes in capitibus vocabulorum suorum hoc resonant*; PL 107, 277.

³⁴ *The Old Testament. Pseudoepigrapha*, ed. J. Charlesworth, t. I, New York 1985, s. 152.

³⁵ G. B. Ladner, *St. Gregory of Nyssa and St. Augustine on the symbolism of the Cross*, w: tenże, *Images and symbols in the middle ages. Selected studies in history and art*, Roma 1983, s. 200, 204.

³⁶ *Quapropter lignum crucis coeli sustinet machinam, terrae fundamenta corroborat, adfixos sibi homines ducit ad vitam*. Cyt. za: *Eliade, Traktat...*, s. 284.

³⁷ *Vere crux Christi scala est a terra in coelum attingens. (...) In hac scala fuerunt sex gradus per quos Christus ascendit: misericordia, humilitas, obedientia, poena, patientia, mors*. Alan z Lille; PL 210, 224.

wywodzący się z rzymskiej liczby X — *decem* i mający swą analogię w greckiej literze X-chi. Dekada, przez pitagorejczyków zwana aryczwórką, składała się z sumy pierwszych czterech liczb i była liczbą wszechświata oraz symbolem złożonej jedności³⁸. Nikomach z Gerezy traktował dekadę na tej samej płaszczyźnie co węgielnicę, cyrkiel i sznur w rękach Boskiego Architekta, który stwarzał *Uniwersum*³⁹. Robert Grosseteste przeprowadził następujące rozumowanie dotyczące znaczenia liczby dziesięć w porządku Wszechświata: Albowiem jedynka ze strony formy, dwójka z materii, trójka ze złożenia i czwórka z tego, co złożone, razem dodane tworzą dziesiątkę. (...) Dlatego dziesiątka jest liczbą ciał sfer wszechświata, gdyż sfera elementów, choć dzieli się na cztery, jednakże ze względu na swe uczestnictwo w ziemskiej, zniszczalnej naturze pozostaje jedna. Z tego wynika, że dziesiątka jest doskonałą liczbą wszechrzeczy, ponieważ wszystko, co pełne i doskonałe, ma w sobie coś odpowiadającego jakby formie i jedynce, materii i dwójce, złożeniu i trójce, oraz temu, co złożone, czyli czwórce, i nie zdarza się, by do tych czterech dodawać coś piątego. Dlatego wszystko, co pełne i doskonałe, to dziesiątne⁴⁰.

We wczesnym Średniowieczu pojawiła się idea Krzyża rozumianego jako forma *quadrata mundi*. Znany już w antyku jako znak kosmiczny słońca *crux quadrata*, o równych ramionach, został odniesiony do Krzyża Chrystusowego, który krył w sobie *mundus tetragonus*. Dla słynnego greckiego poety i kaznodziei Andrzeja z Krety, Drzewo Krzyża, postawione na Golgocie, stanowiło jakby oś świata i w ten sposób jednało kosmos oraz wiązało ze sobą jego wszystkie wymiary: Krzyżu, któryś jest pojednaniem kosmosu, granicą ziemskiej przestrzeni, wysokością nieba i głębokością ziemi, więzią stworzenia, długością wszystkiego, co widzialne, szerokością wszechświata⁴¹. Irlandzki komentarz z VII wieku do Ewangelii według św. Marka wspomina: Sam krzyż czymże jest jeśli nie kwadratową formą świata? Wschód błyszczący na górze, Północ jest z prawej, Południe z lewej strony, a Zachód

³⁸ Łączyła w sobie Trójkę Boga oraz liczbę siedem, która symbolizowała człowieka. H. Meyer, *Die Zahlenallegorese im Mittelalter. Methode und Gebrauch*, München 1975, s. 144; U. Grossmann, *Studien zur Zahlen-symbolik des Frühmittelalters*, *Zeitschrift für katholische Theologie*, 76 (1954), s. 36.

³⁹ J. Hani, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, przeł. A. Q. Lavique, Kraków 1994, s. 66.

⁴⁰ Grosseteste Robert, *O świetle, czyli o pochodzeniu form*, (*De luce seu de inchoatione formarum*), przeł. M. Boczar, *Studia Filozoficzne*, 11 (1981), s. 21-22.

⁴¹ Cyt. za: Hani, dz. cyt., s. 185; Eliade, *Traktat...*, s. 289.

na dole⁴². Symbolicznym implikacjom Krzyża Raban Maur poświęcił traktat *De laudibus S. Crucis*. Spośród dwudziestu ośmiu omawianych przez niego figur warto zwrócić uwagę na drugą. Na końcach ramion wpisanych w kwadrat Krzyża wyróżnia się litera „O”, którą Raban tak komentuje: Należy zaznaczyć, że literę O, która podobna jest do koła, umieściliśmy na czterech narożach kwadratu i na czterech rogach krzyża, a także pośrodku niego dlatego, aby wykazać, że święty krzyż swą mocą łączy w sobie wszystko⁴³.

W aspekcie poziomym przestrzeń obejmuje długość i szerokość. W obrębie długości istnieje przód i tył, w szerokości zaś — strony: prawa i lewa. W wymiarze pionowym można mówić o górze i o dole lub o wysokości i głębokości. Obydwa wymienione aspekty przestrzeni ilustrują pewien porządek i wzajemne między sobą zależności. W ikonografii znane są formy Krzyża, określane jako *crux immissa ordinaria* — krzyż stojący, oraz *crux iacens* — krzyż leżący. Zarówno krzyż leżący jak i stojący dzielił przestrzeń na cztery części⁴⁴. Wnikliwą analizę, symboliczną i treściową, zatkniętego w ziemię Krzyża przeprowadził między innymi Honoriusz z Autun: Krzyż położony na ziemi rozciąga się na wschód, zachód, północ, południe, zaznaczając w ten sposób przynależność czterech części świata do Królestwa Chrystusowego. On sam powiedział: „A ja, gdy zostanę nad ziemię wywyższony, przyciągnę wszystkich do siebie, J 12, 32”. Dlatego krzyż wbity w ziemię oznacza, że poczwórny świat jest do niego przyciągnięty. Część górna, pionowa wznosząca się ku niebu oznacza, że przez triumf krzyża przywrócone zostają dobra niebieskie; część krzyża wkopana w ziemię oznacza, że znak krzyża leczy rzeczy ziemskie oraz niszczy moce piekielne; ramiona prawe i lewe krzyża informują, że mocą krzyża ludzie dobrzy (po prawicy) pójdą do chwały, źli zaś (po lewicy) skazani zostaną na karę⁴⁵.

⁴² *Ipsa species crucis quid est nisi forma quadrata mundi? Oriens de vertice fulget, Arcton dextra tenet; Auster in leva consistit; Occidens sub plantis firmatur.* PL 30, 638 — autorem tekstu jest św. Hieronim. Podobnie rozumiał krzyż Jan Szkot Eriugena: *Ecce crucis lignum quadratum continet orbem*, PL 122, 222.

⁴³ *Notandum autem quod O litteram, quae circuli habet similitudinem, idcirco in quatuor angulis tetragoni et in quatuor cornibus crucis, nec non in media cruce posuimus, ut ostenderetur omnia sanctam crucem sua potentia concatenare.* Raban Maur, *De laudibus S. Crucis*, PL 107, 158.

⁴⁴ Rickert, dz. cyt., s. 57-58, 68.

⁴⁵ *Crux si in terra inclinatur, ad orientem, meridiem, septentrionem, occidentem se protendere comprobatur, quia quatuor partes mundi cruce ad regnum Christi signantur. Ipse enim dixit: Ego si exaltatus fuero*

Podobnej analizy dokonał Ludolf z Saksonii w dziele *Vita Jesu Christi*, lecz w odniesieniu do krzyża leżącego. Krzyż zaś złożony z czterech ramion wskazuje cztery części świata; bowiem gdy się go właściwie rozciągnie na ziemi, jedna jego część skierowana jest na Wschód, inna na Zachód, kolejna na Południe i wreszcie ostatnia na Północ⁴⁶. A zatem krzyż leżący dotyczył horyzontalnego wymiaru Kosmosu, krzyż zaś stojący — jego wymiaru wertykalnego⁴⁷. Obydwie formy ingerowały w eschatologiczny wymiar *Universum*. Poprzeczna belka Krzyża stojącego była rozumiana także jako ramiona wagi, która przywracała równowagę w *Universum*. Podjął tę przenośnię Wenancjusz Fortunatus, autor hymnu *Vexilla regis prodeunt*: Błogosławione (drzewo), na którego ramionach zawisł okup świata, stało się wagą ciała i zabrało piekłą zdobycz⁴⁸. Idea ta zaowocowała w licznych komentarzach do tekstu z Księgi Hioba: Daj, Boże, aby grzechy moje, którymi na gniew zasłużyłem, i nędza, którą cierpię, były włożone na wagę. Grzegorz Wielki w traktacie teologicznym *Moralia in Job* określił Chrystusa *Staterae nomine*. On w prawicy Ojca stał się wagą, na której dokonało się jednanie Kosmosu⁴⁹. Podobnie skomentowali słowa Hioba Rupert z Deutz i św. Bernard z Clairvaux. Dla pierwszego, *erat crux, statera Patris*, dla drugiego zaś, *Crux facta est stateru corporis Christi*⁵⁰.

a terra, omnia traham ad me (Joan. XII). Denique in cruce cum a terra est elevatus, quadruplus mundus signo crucis est ad eum tractus. Si autem crux terrae infixa erigitur, pars ejus coelum spectare, pars terram penetrare, pars utrinque in dextrum et sinistrum mundi ostentare cernitur. Per caelum spectat, quia per crucis triumphum coelestia instaurantur. Pars terram penetrat, quia per crucis vexillum terrestria reparantur. Pars etiam tartara penetrat, quia per crucis signum infernalicia destruuntur. Pars quoque utrimque dextrum et sinistrum mundi ostentat, quia per crucis virtutem boni a dextris ad gloriam, et mali a sinistris ad poenam judicabuntur. PL 172, 946.

⁴⁶ *Crux vero quadripartita, quadrifariam partem mundi designat; nam si recte jacendo in terra projiciatur, alia pars ejus ad Orientem, alia ad Occidentem, alia ad Meridiem, alia ad Septemtrionem respicit.* Ludolphus de Saxonia, *Vita Jesu Christi*, Parisiis et Romae 1865, s. 656.

⁴⁷ Rickert, dz. cyt., s. 68.

⁴⁸ B. Gładysz, *Hymny Brewiarza rzymskiego oraz Patronału polskiego*, Poznań 1933, s. 97.

⁴⁹ *Christus libra est in qua et quod meremur, et quod pro nobis passus est, pensantur. Poenae nostrae gravitatem nobis notam fecit. Quis alius staterae nomine, nisis Dei et hominum mediator exprimitur. (...) In manu enim Patris, quasi statera miri libraminis factus, hinc in se calamitatem nostram, et illinc peccata suspendit;* PL 75, 767.

⁵⁰ *In eo quod Christus ad mortem tradebatur, qui peccatum non fecerat, ibi erat crux, statera Patris, habens disposita hinc in lance judicii peccata*

W ikonografii Ukrzyżowania, gdzie Krzyż rozumiany był jako Tron chwały, w osobie Ukrzyżowanego eksponowano Pana i Władcę Kismosu wieloma środkami, tak czysto formalnymi jak symbolicznymi. Wspomnieć przede wszystkim należy obecność wieńca nad głową Chrystusa, aniołów z kadzielnicami, Czterech Istot apokaliptycznych symbolizujących także osoby Ewangelistów⁵¹, personifikacje czterech kierunków i wiatrów, czterech cnót kardynalnych i czterech żywiołów oraz personifikacji rzek rajskich. Najważniejsze jednak miejsce w tak pojmowanym Ukrzyżowaniu zajmowały ciała kosmiczne: Słońce i Księżyc⁵². W późnym antyku *Sol* i *Luna* były atrybutami władzy cesarskiej nad światem, a w sztuce chrześcijańskiej stały się od 1 połowy V wieku ciałami kosmicznymi, towarzyszącymi Chrystusowi Kosmokratorowi⁵³. W związku z ubywaniem Księżyca w jego naturalnych fazach, w wielu kulturach religijnych rozumiany był on jako pierwszy umarły⁵⁴. Słońce i Księżyc symbolizowały także to, co jest męskie, i to, co kobiece. Cztery Istoty apokaliptyczne, wyobrażane przy pomocy uskrzydłych postaci Człowieka, Orła, Lwa i Wołu, uobecniały świat zwierząt. Aniołowie reprezentowali świat niebiański, natomiast postaci Maryi i Jana oraz pozostałych osób pod Krzyżem sugerowały obecność przedstawicieli świata ziemskiego⁵⁵. Ułożenie wspomnianych personifikacji i elementów po wszystkich stronach Krzyża sugerowało pojednanie przeciwieństw. W ten sposób Krzyż łączył w sobie wielorakie rzeczywistości⁵⁶ (Rys. 2, s. 128).

mundi, inde in lance misericordiae calamitatem generis humani. Rupert z Deutz, PL 167, 1613. Nos igitur qui quaerimus Crucifixum, crucis attendamus mysterium. Ipsa est statera corporis Christi, quam desiderabat qui dicebat: 'Utinam appenderentur peccata mea quibus iram merui, et calamitas quam patior, in statera'. Crux facta est statera corporis Christi, quod est Ecclesia. Bernard z Clairvaux, PL 184, 972. Por. F. Wormald, The Crucifix and the Balance, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 1 (1937—1938), s. 279-280.

⁵¹ W średniowieczu osoby Ewangelistów łączono najczęściej z głównymi kierunkami i stronami świata w następujący sposób: Mateusza z Północą, Łukasza z Zachodem, Marka ze Wschodem i Jana z Południem. Por. Honoriusz z Autun, *Speculum Ecclesiae*; PL 172, 833-834.

⁵² Por. H. Rahner, *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Väter*, Salzburg 1946.

⁵³ Dobrzeńiecki, *Maiestas Domini*, dz. cyt., s. 82.

⁵⁴ Eliade dz. cyt., s. 170.

⁵⁵ P. Evdokimov, *L'art de l'icone Théologie de la beauté*. Bruges 1972, s. 263.

⁵⁶ Izydor z Pelusium pisał: *Celeberrimam Christi crucem merito liceat appellare non solum terrae, sed et coeli fulcrum et fulgorem. Nam crea-*

Wszystkie powyższe elementy miały podkreślić, że cały Kosmos towarzyszył odkupieniu, gdyż on cały w tym momencie poddawany był dziełu zbawienia i oczyszczenia. Jedną z antyfon śpiewanych podczas adoracji Krzyża w średniowiecznej liturgii Wielkiego Piątku podkreśla udział całego kosmosu w dramacie Golgoty: Podczas gdy Sprawca świata mękę śmierci znosił na krzyżu, wołając głosem wielkim oddał ducha; i oto zasłona świątyni pękła, groby się otworzyły, ziemia zatrzęsa się potężnie, ponieważ świat wołał, że nie może znieść śmierci Syna Bożego⁵⁷. Pseudo-Chryzostom pisał, że cały kosmos był przerażony tym, co działo się na Golgocie: Bowiem zdumienie ogarnęło całe żywe stworzenie, widząc Chrystusa przybitego do drzewa, Sprawcę i Rządcę wszechświata z przebitym włócznią świętym bokiem. (...) Groza przejęła bezcielesne chóry anielskie; zasmuciło się i strapiło niebo, piękno i światło gwiazd zostało wygaszone; słońce — ów wielki olbrzym zamknęło swe lampy, ciemności ogarnęły powietrze, dzień przemienił się w głęboki mrok⁵⁸. Na wielu średniowiecznych wyobrażeniach Ukrzyżowania, wokół Krzyża lub u jego stóp wije się smok, wąż lub skorpion, co miało informować, że porządkowaniu poddany został także świat podziemny. Porządkowanie dokonywało się więc na wszystkich płaszczyznach *Universum*. Potwierdza to między innymi fragment z średniowiecznego oficjum z Piątku: Przez krzyż bowiem szatan został uwięziony, a świat uwolniony, także i piekło zostało ogołoczone, raj zaś rozweselony, wszystek lud chrześcijański na całej ziemi zaproszony został do Królestwa niebieskiego⁵⁹.

turam omnem sustentavit, supramundanis quidem gaudium, terrestribus autem libertatem concilians, et dissidentia invicem sibi connectens; PG 40, 1410.

⁵⁷ *Dum fabricator mundi mortis supplicium pateretur in cruce, clamans voce magna tradidit spiritum; et ecce velum templi scissum est, monumenta aperta sunt, terre motus factus fuerat magnus, quia mortem filii Dei clamabat mundus se sustinere non posse. Cyt. za: B. C. Raw, Anglo-Saxon Crucifixion Iconography and the Art of the Monastic Revival, Combridge 1992, s. 136. Podobne treści zawiera modlitwa z Book of Nunnaminster: *Expavit dies non solita nocte et suas tenebras mundus invenit, etiam lux ipsa visa est mori tecum ne a sacrilegis cernere videris, clauserat enim suos oculos caelum ne te in cruce aspiceret. Tamże.**

⁵⁸ *Nam stupor invasit omnem animatam creaturam, Christum videntem ligno affixum, conditorem et rectorem universi lancea in sacro latere confossum. (...) Exhorrerunt ordines incorporeorum angelorum; triste moestumque caelum fuit, stellarum lux et splendor extinctus est; magnus ille gigas sol lampadas subduxit, tenebrae aethera occuparunt, dies versa est in densam vesperam; PG 11, 747.*

⁵⁹ *Per crucem quippe diabolus est captivatus, et mundus liberatus sed et infernus despoliatus et paradysus iocundatus, omnisque per orbem*

Chrystus, wisząc na drzewie Krzyża, oczyścił powietrze oraz ziemię i uwolnił wszechświat od władzy demonów. Pisał o tym św. Jan Złotousty w Homilii I o krzyżu i łotrze: Oczyszczało się bowiem powietrze, gdy na wysokości baranek był ofiarowany; oczyszczała się i ziemia, albowiem krew z boku na nią spływała⁶⁰. W Średniowieczu niewątpliwie dużą rolę przypisywano wpływom planet na człowieka. Wiadomo, że nosiły one imię pogańskich bóstw — w Psalmie 95, 5 pogańscy bogowie nazwani zostali demonami. Mimo to Średniowiecze, mające wielką estymę dla dziedzictwa pogańskiego antyku, nie starało się wprowadzić nowych imion dla wspomnianych ciał niebieskich. Wierzono nadal, że oddziaływały one także negatywnie na losy ludzkie, wprawdzie nie bezpośrednio, lecz poprzez zmianę powietrza kształtowanego złowrogimi koniunkcjami planet. Obrzędy sakramentu chrztu we wczesnym chrześcijaństwie zawierały egzorcyzmy w celu oczyszczenia i wyzwolenia człowieka od wpływów demonów. Influencje te łączone były z określonym układem gwiazd⁶¹. Potwierdza to silny rozwój w Średniowieczu praktyk egzorcystycznych, ukierunkowanych głównie na nieczyste siły zamieszkujące powietrze.

Oczyszczenie żywiołów miało bardzo ważne znaczenie dla Mikrokosmosu — człowieka, gdyż — według Alchera z Clairvaux — powietrze i ogień spełniały rolę elementu jednoczącego duszę i ciało w człowieku⁶². Grzegorz z Nisy w żywocie Grzegorza Cudotwórcy wspomina, że wchodząc do świątyni pogańskiej miał on zwyczaj przez znak Krzyża oczyszczać powietrze skażone niezdrowymi wyziewami⁶³.

Porządkowanie kosmosu przez Krzyż było także formą *re-creatio* i *re-integratio*, powtórnego stworzenia i odnowienia. Człowiek został stworzony i odkupiony szóstego dnia. Odpoczynek Boga po stworzeniu w siódmy dzień był prefiguracją złożenia

christianus populus ad regna coelestia invitatus. Cyt. za: Raw, dz. cyt., s. 51. Raban Maur podaje bardziej wyczerpujący komentarz przy okazji wyjaśnienia drugiej figury krzyża, w traktacie *De laudibus S. Crucis*; PL 107, 157-158 oraz 267.

⁶⁰ Św. Jan Złotousty, dz. cyt., s. 163-164.

⁶¹ E. Snieżyńska-Stolot, *Tajemnice dekoracji Psalterza Floriańskiego. Z dziejów średniowiecznej koncepcji Uniwersum*, Warszawa 1992, s. 69; C. S. Lewis, *Odrzucony obraz. Wprowadzenie do literatury średniowiecznej i renesansowej*, przeł. W. Ostrowski, Warszawa 1986, s. 81; J. Kracik, *Pokonać czarną śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*, Kraków 1991, s. 18 nn.

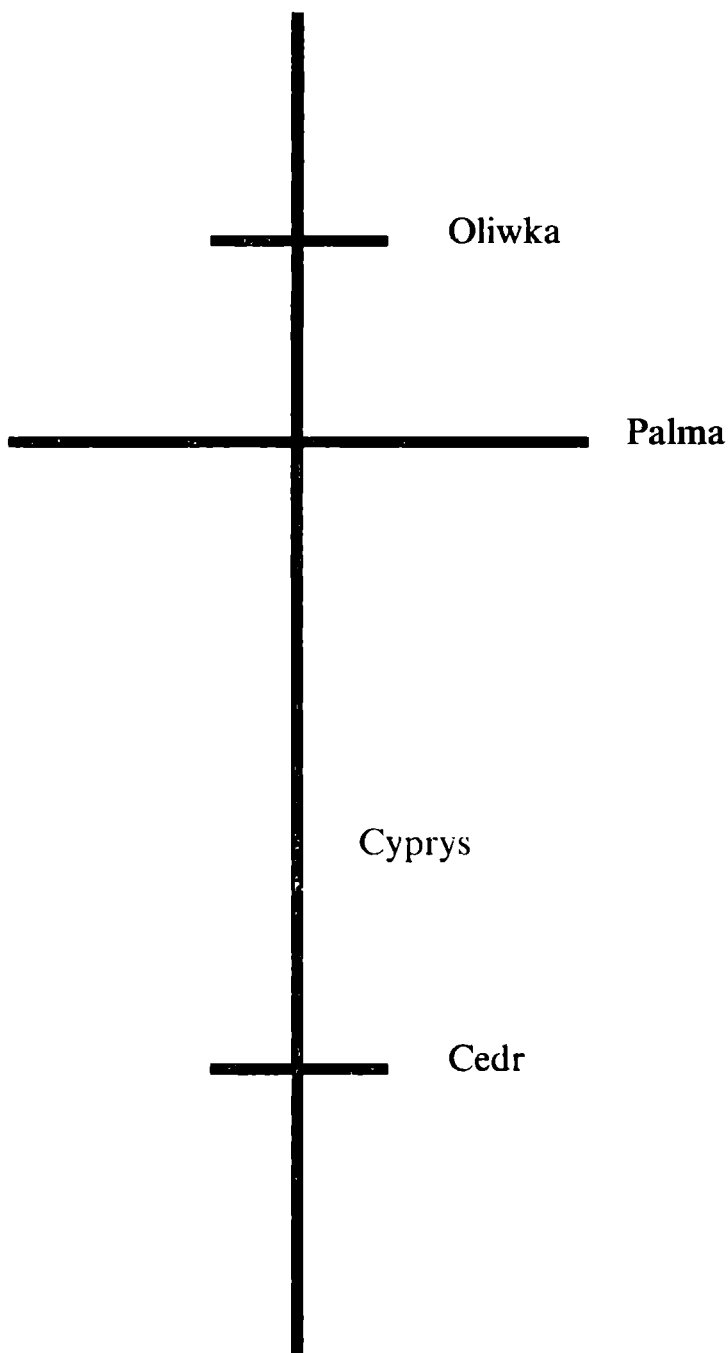
⁶² S. Świeżawski, *Homo platonius w wiekach średnich*, Roczniki Filozoficzne, 2-3 (1949-50), s. 270.

⁶³ J. Daniélou, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961, s. 145.

Chrystusa do grobu w wigilię szabatu⁶⁴. Krzyż uporządkował chaos wprowadzony przez grzech pierworodny tak w Makrokosmosie jak Mikrokosmosie zgodnie z tym, co zapisał św. Jan w Ewangelii 8, 32: A ja, gdy będę podwyższony nad ziemię, pociągnę wszystko do siebie. W ten sposób możliwym stało się także spotkanie dwu dyscyplin, teologii Krzyża i kosmologii Krzyża⁶⁵.

⁶⁴ Raw, dz. cyt., s. 175-176. Por. Rz 8, 19-21. Raban Maur w traktacie *De laudibus S. Crucis* pisał, że Bóg w przewidzianym Krzyżu pragnął wszystko odnowić i zebrać: *Omnium quippe auctor hanc sanctam sibi praevidebat machinam; hanc construi voluit, ut in ipsa restauraret et coadunaret omnia per Jesum Christum Dominum nostrum*. PL 107, 158.

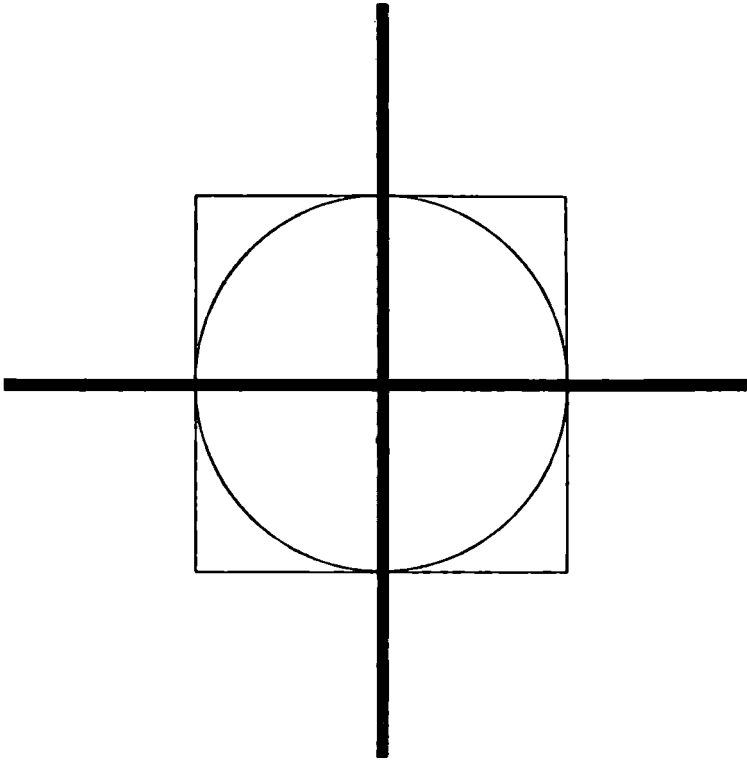
⁶⁵ Szerzej na ten temat zob. P. S. Minear, *The Crucified World: The Enigma of Kalation* 6, 14, w. *Theologia Crucis — Signum Crucis. Festschrift für Erich Dinkler zum 70. Geburtstag*, ed. C. Andevson G. Klein, Tübingen, 1979, s. 395-407.

Rys. 1. Rodzaje drzew użytych do wykonania Drzewa Krzyża wg tradycji średniowiecznej.

Wschód
Ogień
Wiosna
Świt

Północ
Woda
Zima
Noc

Południe
Powietrze
Lato
Południe

Zachód
Ziemia
Jesień
Wieczór

Rys. 2. Położenie kierunków, pór roku, pór dnia oraz żywiołów względem ramion Krzyża wg Rabana Maura *De laudibus S. Crucis*, PL 107, 178.